

KAMILA SOBIERAJ

Unijne prawo ochrony klimatu jako przedmiot refleksji naukowej. Uwagi na 30-lecie prawa ochrony klimatu

**EU Climate Protection Law as an Object of Scientific Reflection:
Remarks on the 30th Anniversary of Climate Protection Law**

Abstract

This paper aims to show, in a synthetic manner, the development of EU climate protection law and scientific research directions in this field. The research aims to seek answers to the questions of what basic legislative trends are noticeable in EU climate protection law, which directions of scientific research in climate protection law have been most extensively developed, and which require further development. The basic trends identified within climate protection law development have influenced the directions (areas) of research undertaken by representatives of legal doctrine. Moreover, the identified trends in the development of this area of law set legal doctrines for several research challenges relevant to the need to ensure the effectiveness of EU climate protection law and to further develop („mature”) the science of law in this area. The contribution to this study is to stimulate reflection on the need to precisely intensify this kind of research.

SŁOWA KLUCZOWE: ochrona klimatu,
zmiany klimatu, redukcja emisji
gazów cieplarnianych, prawo UE

KEYWORDS: climate protection,
climate change, reduction of
greenhouse gas emissions, EU law

KAMILA SOBIERAJ – doktor nauk prawnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana
Pawła II, ORCID – 0000-0001-6432-4977, e-mail: kamilasobieraj@wp.pl

1 | Uwagi ogólne

Początek lat dziewięćdziesiątych XX wieku stał się początkiem prawa zmian klimatu na arenie międzynarodowej oraz zainteresowania tym obszarem badawczym również przedstawiciele nauk prawnych. Podczas Drugiej Światowej Konferencji Klimatycznej, która odbyła się w Genewie na przełomie października i listopada w 1990 r., szerokiej dyskusji poddano pierwszy raport Międzyrządowego zespołu ds. zmian klimatu^[1], który miał przedstawić społeczności międzynarodowej systematyczną ocenę stanu i tendencji w zakresie zmian klimatu. Podkreślano wówczas konieczność podjęcia odpowiednich środków przeciwdziałania dalszym zmianom klimatu i ich skutkom, w tym opracowania przyszłej światowej konwencji w przedmiocie zapobiegania globalnego ocieplenia na szczeblu międzynarodowym^[2]. Rezolucja nr 45/212 Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 21 grudnia 1990 r. „Ochrona klimatu globalnego dla obecnych i przyszłych pokoleń ludzkich” formalnie rozpoczynała proces negocjacyjny nad opracowaniem konwencji w sprawie zmian klimatu^[3]. Okres negocjacji zakończył się przyjęciem, podczas konferencji Narodów Zjednoczonych „Środowisko i rozwój” w Rio de Janeiro w 1992 r., Ramowej Konwencji Organizacji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu^[4]. Część przedstawiciele doktryny utożsamia początek międzynarodowego prawa zmian klimatu z momentem przyjęcia Konwencji klimatycznej, pozostała część wiąże go już z okresem negocjacji, których wynikiem stało się przyjęcie tego dokumentu^[5]. Ta niewielka rozbieżność czasowa nie wydaje się mieć istotnego znaczenia. Ważne jest to, że powszechnie i zgodnie wśród przedstawiciele doktryny prawa początek międzynarodowego prawa zmian klimatu związany jest z Konwencją klimatyczną.

Chociaż Konwencja klimatyczna nie stanowi ambitnych ram prawnych dla rozwiązania problemu globalnego ocieplenia i jego skutków w postaci

¹ Katarzyna Kępka, *Prawnomiędzynarodowe aspekty zmian klimatycznych* (Warszawa: BEL Studio sp. z oo., 2013), 162.

² Leszek Karski, „Przyczyny powstania ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu” *Prawo i Środowisko*, nr 1 (2007): 44.

³ Marek Pietraś, *Międzynarodowy reżim zmian klimatu* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011), 190.

⁴ <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>, dalej jako „Konwencja klimatyczna”.

⁵ Pietraś, *Międzynarodowy reżim zmian klimatu*, 191-202.

zmian klimatu^[6], jej istota dla bytu i rozwoju prawa zmian klimatu, a także nauki prawa w tym zakresie nie może być kwestionowana. Po pierwsze, z tego powodu, że w treści preambuły do Konwencji klimatycznej społeczność międzynarodowa jednoznacznie uznała hipotezę o antropogenicznych przyczynach zmian klimatu oraz możliwości zapobiegania im przez ograniczenie emisji gazów cieplarnianych w ramach globalnej współpracy. Ten konsensus prawny (bo wyrażony w prawie) później nie był już dyskutowany i stał się przyczynkiem dla bytu tego obszaru prawa oraz punktem wyjścia do dalszych działań (w tym przyjmowania mechanizmów prawnych) w przedmiocie przeciwdziałania zmianom klimatu^[7]. Po drugie, istota Konwencji klimatycznej wynika z tego, że w jej treści został zawarty fundament (ramy) prawa zmian klimatu. Postanowienia tego aktu prawa określają m.in. cele i zasady prawa zmian klimatu^[8]. Po trzecie, Konwencja klimatyczna stanowi podstawowe źródło nie tylko międzynarodowego prawa zmian klimatu. Konwencja klimatyczna (podobnie Protokół z Kioto^[9] i Porozumienie paryskie^[10]) stała się częścią unijnego i krajowego prawa ochrony klimatu poprzez ratyfikację tego aktu prawa przez ówczesną Wspólnotę Europejską^[11] oraz państwa członkowskie. Jeśli istniałoby globalne prawo zmian klimatu, Konwencja klimatyczna mogłaby stanowić jego konstytucję (akt nadrzędny).

Ogólnym celem tego opracowania jest ukazanie w sposób syntetyczny rozwoju unijnego prawa ochrony klimatu łącznie w wymiarze horyzontalnym i wertykalnym oraz rozwoju kierunków (obszarów) badań naukowych w tym zakresie^[12]. Prawo ochrony klimatu rozumiane jest jako obszar (część) prawa zmian klimatu obejmujący regulacje mające na celu przeciwdziałanie (zapobieganie, minimalizację, łagodzenie) antropogenicznym

⁶ Janina Ciechanowicz-McLean, *Globalne prawo środowiska – zagadnienia podstawowe* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2021), 97.

⁷ Adam Szafranski, *Prawo energetyczne. Wartości i instrumenty ich realizacji* (Warszawa: C.H. Beck, 2014), 149.

⁸ Janina Ciechanowicz-McLean, *Prawo ochrony klimatu* (Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2016), 109.

⁹ Decyzja Rady 2002/358/WE z dnia 25.04.2002 r., Dz.Urz. UE L 130 z 15.05.2022 r., s. 1.

¹⁰ Decyzja Rady (UE) 2016/1841 z dnia 5.10.2016 r., Dz.Urz. UE L 282 z 19.10.2016 r., s. 1.

¹¹ Decyzja Rady 94/69/WE z dnia 15.12.1993 r., Dz.Urz. WE L 33 z 7.02.1994 r., s. 11.

¹² Niniejsze opracowanie nie obejmuje regulacji dotyczących adaptacji do zmian klimatu.

zmianom klimatu (emisjom gazów cieplarnianych)^[13]. W zakres prawa ochrony klimatu wchodzi regulacje zmierzające do redukcji emisji gazów cieplarnianych oraz regulacje związane ze zwiększaniem pochłaniania tych emisji. Szczegółowym celem badań jest poszukiwanie odpowiedzi na pytania: (a) jakie podstawowe tendencje legislacyjne są zauważalne w unijnym prawie ochrony klimatu z perspektywy ostatnich 30 lat, (b) jakie kierunki (obszary) badań naukowych z zakresu prawa ochrony klimatu były najszerzej rozwijane, a szczególnie jakie wymagają dalszego rozwoju.

Powyższe znalazło odzwierciedlenie w konstrukcji tego opracowania. Punkt 2 poświęcony został „wertykalnemu”, a pkt 3 – „horyzontalnemu” wymiarowi rozwoju unijnego prawa ochrony klimatu. W pkt. 4 analizowany jest rozwój badań naukowych w zakresie prawa ochrony klimatu, a w pkt. 5 podstawowe kierunki (obszary) badań naukowych z zakresu prawa ochrony klimatu, w tym te, które szczególnie wymagają dalszego rozwoju.

Nowością tego opracowania jest próba ukazanie rozwoju prawa i nauki prawa w zakresie ochrony klimatu (na poziomie unijnym) z perspektywy ostatnich 30 lat.

Tezę stawianą w tym opracowaniu jest twierdzenie, że podstawowe tendencje, które można wskazać z perspektywy 30 lat rozwoju (narastania norm) unijnego prawa ochrony klimatu, wpływały na kierunki (obszary) badań podejmowanych przez przedstawicieli doktryny prawa. Co więcej, zidentyfikowane tendencje w rozwoju tego obszaru prawa stawiają przed przedstawicielami doktryny prawa kilka wyzwań badawczych istotnych ze względu na potrzebę zapewnienia efektywności unijnego prawa ochrony klimatu oraz dalszego rozwoju („dojrzwiania”) nauki prawa w tym zakresie.

Niniejsze opracowanie zmierza do wykazania zjawiska coraz to większej złożoności obszarów oddziaływania unijnych norm prawa ochrony klimatu, a w konsekwencji konieczności prowadzenia coraz bardziej złożonych (problemowych) badań naukowych w wymiarze prawnym. Wkładem, który ma wnieść to opracowanie, jest pobudzenie refleksji nad potrzebą zintensyfikowania właśnie tego rodzaju badań. Zjawisko krzyżowania się norm prawa ochrony klimatu z regulacjami innych dyscyplin prawa będzie powodowało coraz szersze wyzwania dla przedstawicieli nauki w zakresie zgłębiania

¹³ Leszek Karski, „Istota prawa zmian klimatu – cel i klasyfikacja”, [w:] *Zmiany klimatu a społeczeństwo*, red. Leszek Karski, Irena Grochowska (Warszawa: C.H. Beck, 2010), 441 oraz Ciechanowicz-McLean, *Prawo ochrony klimatu*, 12.

istoty prawa ochrony klimatu. Podstawową metodę badawczą stanowi metoda dogmatyczno-prawna.

2 | Wertykalny wymiar rozwoju unijnego prawa ochrony klimatu

Globalny charakter problemu zmian klimatu, który jest przedmiotem regulacji prawa ochrony klimatu wymusza konieczność ścisłego współdziałania pomiędzy różnymi szczeblami prawa: międzynarodowego, regionalnego i krajowego. Unijne prawo ochrony klimatu wyrosło z międzynarodowej polityki i prawa w dziedzinie ochrony klimatu, w szczególności z Konwencji klimatycznej i stanowiło wkład UE i państw członkowskich w realizację celów tej konwencji^[14]. Ówczesna Wspólnota Europejska, korzystając z możliwości określonych w art. 4 Protokołu z Kioto, zdecydowała się na wspólne wypełnianie zobowiązań redukcyjnych wynikających z Protokołu z Kioto. Prawo unijne określiło podział zobowiązań „kiotowskich” pomiędzy państwami członkowskimi^[15]. Państwo, które nie wypełniało swego indywidualnego zobowiązania wynikającego z Protokołu z Kioto, naruszało tym samym prawo unijne regulujące podział zobowiązań redukcyjnych. Wnioskować można, że w ten sposób prawo unijne zaczęło „wplatać się” w prawo międzynarodowe i wraz z tym prawem tworzyć zobowiązania do kreowania odpowiednich regulacji na szczeblu krajowym. Unijne prawo w zakresie ochrony klimatu od początku rozwijało się w ścisłym powiązaniu z międzynarodową polityką i prawem ochrony klimatu^[16]. Początkowo prawo unijne przybrało rolę wspierania prawa krajowego państw członkowskich w realizacji zobowiązań w zakresie ochrony klimatu wynikających z prawa międzynarodowego. Z czasem (wraz z procesem stagnacji

¹⁴ Marcin Stoczkiewicz, „The Climate Policy of the European Union from the Framework Convention to the Paris Agreement” *Journal for European Environmental and Planning Law*, nr 15 (2018): 43.

¹⁵ Decyzja Rady 2002/358/WE, Dz.Urz. UE L130 z dnia 15.05.2002 r., s. 1.

¹⁶ Sebastian Oberthür, Marc Pallemmaerts, “The EU’s Internal and External Climate Policies: an Historical Overview”, [w:] *The New Climate Policies of the European Union: Internal Legislation and Climate Diplomacy*, red. Sebastian Oberthür, Marc Pallemmaerts (Bruksela: VUBPRESS Brussels University Press, 2010), 27.

rozwoju prawa międzynarodowego) unijne prawo ochrony klimatu zaczęło coraz silniej oddziaływać na krajowe porządki prawne.

Zobowiązania określone na szczeblu międzynarodowym wpłynęły na kierunek dalszego rozwoju unijnego prawa ochrony klimatu. W celu wypełnienia przez ówczesną Wspólnotę Europejską i państwa członkowskie zobowiązań redukcyjnych zawartych w Protokole z Kioto na szczeblu unijnym przyjęto kilka aktów prawnych^[17]. Wspieranie odnawialnych źródeł energii (OZE), zgodnie z preambułą przyjętej w 2001 r. dyrektywy 2001/77^[18], stanowiło ważny element pakietu środków zaradczych niezbędnych w celu wdrożenia postanowień Protokołu z Kioto. Dyrektywa 2001/77 wytyczyła też kierunek dalszego rozwoju prawa unijnego w zakresie zwiększenia zużycia energii wytwarzanej z OZE. Protokół Kioto stał się również bezpośrednią przyczyną powołania na mocy dyrektywy 2003/87/WE^[19] systemu handlu uprawnieniami do emisji gazów cieplarnianych (system EU ETS), który miał wspierać państwa członkowskie w realizacji podstawowego celu polityki klimatycznej.

O ile unijna polityka klimatyczna w latach dziewięćdziesiątych XX w. i w pierwszych latach XXI w. była zdeterminowana potrzebą zrealizowania zobowiązań międzynarodowych, głównie zobowiązań redukcyjnych określonych w Protokole z Kioto, to począwszy od 2007 r. UE zaczęła stawiać przed sobą bardziej ambitne cele klimatyczne^[20]. Nie oznaczało to jednak odejścia od wyznaczonych przez Konwencję klimatyczną ram prawa ochrony klimatu i obszarów zobowiązań doprecyzowanych w treści Protokołu z Kioto, a obecnie Porozumienia paryskiego. Te obszary zobowiązań, wyznaczyły ramy dla dalszego rozwoju unijnego prawa ochrony klimatu^[21]. W preambułach aktów prawa unijnego powszechnie zawierane

¹⁷ Dyrektywa 2001/77/WE; Dyrektywa 2000/3/WE, Decyzja Rady 93/389/EWG; Rozporządzenie Komisji (WE) nr 2216/2004.

¹⁸ Dyrektywa 2001/77/WE, Dz.Urz.UE L 283 z dnia 27.10.2001 r., s. 33.

¹⁹ Dyrektywa 2003/87/WE, Dz.Urz.UE L 275 z dnia 25.10.2003 r., s. 32

²⁰ Alenka Kuhelj, „EU climate change policies and actions” *Review of Comparative Law*, nr 16 (2011): 51-72; Cezary T. Szyjko, „Polskie prawo energetyczne wobec polityki klimatycznej Unii Europejskiej”, [w:] *Prawo i gospodarka UE, Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych*, red. Cezary T. Szyjko (Warszawa: Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych, 2013), 83-94.

²¹ Redukcja emisji gazów cieplarnianych, zwiększenie efektywności energetycznej, ochrona i podniesienie efektywności pochłaniaczy gazów cieplarnianych, promowanie zrównoważonych form rolnictwa, zwiększanie wykorzystywania OZE i technologii pochłaniania CO₂, redukcja emisji CO₂ w transporcie, ograniczanie emisji metanu.

są odwołania do międzynarodowego prawa ochrony klimatu, zwłaszcza Konwencji klimatycznej i (wcześniej) Protokołu z Kioto lub (obecnie) Porozumienia paryskiego.

Dążąc do intensyfikacji globalnej odpowiedzi na zagrożenie związane ze zmianami klimatu, podczas 21. konferencji Stron Konwencji klimatycznej w 2015 r. przyjęto Porozumienie paryskie. Porozumienie (art. 4 ust. 2) wydaje się wprowadzać podejście *bottom-up* w zakresie charakteru zobowiązań państw-stron^[22]. Podejście to oparte jest na dobrowolnych deklaracjach (wkładach) stron czynionych na szczeblu międzynarodowym połączonych z systemem raportowania i ewentualnymi przeglądami. Wkładem UE i państw członkowskich w osiągnięciu ogólnego celu Porozumienia paryskiego, sformułowanym w treści „Konkluzji Rady Europejskiej Ramy polityki klimatyczno-energetycznej UE do roku 2030”^[23], stało się ograniczenie wewnętrznych emisji gazów cieplarnianych o co najmniej 40% do 2030 r. w całej gospodarce w porównaniu z 1990 r. Przyjęcie konkluzji otworzyło dyskusje na temat kształtu nowych unijnych regulacji wdrażających politykę klimatyczną do 2030 r. W latach 2018–2019 został przyjęty pakiet „Czysta energia dla wszystkich Europejczyków”^[24], który ma posłużyć do redukcji emisji gazów cieplarnianych na bardziej ambitnym poziomie głównie w sektorze energii elektrycznej. Ma to na celu wypełnienie postanowień Porozumienia paryskiego. Coraz bardziej ambitne unijne regulacje prawne powodowały coraz silniejsze oddziaływanie na krajowe porządki prawne państw członkowskich.

Podejście *bottom-up* wydaje się osłabiać oddziaływanie prawa międzynarodowego na prawo krajowe. Efekt globalny prawnej ochrony klimatu w przypadku podejścia *bottom-up* będzie bowiem zależał w większej mierze od prawa krajowego. Stagnacja prawa międzynarodowego w zakresie nakładania wiążących ambitnych celów redukcji emisji powoduje większe wyzwanie dla regionalnych systemów prawa w zakresie mobilizowania państw do ambitnych działań na rzecz klimatu. W przeciwnym razie determinacja różnych państw do podejmowania działań na rzecz ochrony klimatu może być różna, tym bardziej że działania te wymagają poniesienia dużych nakładów finansowych. W przypadku braku zobowiązań

²² Foerster Anita, Bleby Alice, Kallies Anne, Church Jonathan, „Paris at the Sub-National Scale? An Exploration of the Role and Potential of Framework Climate Change Law” *Melbourne University Law Review*, 3 (2022): 1079.

²³ Dostępne na <https://www.consilium.europa.eu/media/25163/145369.pdf>.

²⁴ Pakiet „Czysta energia dla wszystkich Europejczyków”. https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-strategy/clean-energy-all-europeans-package_en.

na szczeblu międzynarodowym lub regionalnym do podejmowania ambitnych działań na rzecz klimatu, rządzące krajowe partie polityczne, z perspektywy kolejnych wyborów, mogą unikać przeprowadzania kosztownych dla społeczeństwa reform. W sytuacjach kryzysów gospodarczych mogą one ulegać naciskom społecznym i zaprzestawać systematycznych reform. Wydaje się, że rola systemów regionalnych w zakresie walki ze zmianami klimatu staje się też coraz bardziej istotna wraz z postępującym procesem zmian klimatu. Postępujący proces zmian klimatu wymaga coraz bardziej ambitnych zobowiązań i wydaje się, że znalezienie wspólnego stanowiska w szerokim gronie państw (na szczeblu międzynarodowym) staje się coraz trudniejsze, podobnie kontrola i wyegzekwowanie nałożonych zobowiązań.

W rekomendacji zawartej w Specjalnym Raporcie Międzyrządowego Zespołu ds. Zmian Klimatu, wydanym w 2018 r. w związku z opracowywaniem dokumentów wykonawczych do Porozumienia paryskiego, poziom wzrostu temperatury został skorygowany do 1,5 stopnia C^[25]. Stwierdza się też, że neutralność klimatyczna musi zostać osiągnięta do połowy XXI w., aby uniknąć ogromnych strat przyrodniczych, społecznych i gospodarczych wynikających z nasilających się zmian klimatu. Skorygowanie poziomu wzrostu temperatury spowodowało podjęcie przez UE intensywniejszych prac stymulujących dalsze przyspieszenie transformacji gospodarki państw członkowskich w kierunku zero-emisyjnym. Dnia 11 grudnia 2019 r. Komisja przyjęła komunikat Europejski Zielony Ład^[26], będący całościową, długoterminową strategią rozwojową UE wyznaczającą ambitne cele w dziedzinie polityki klimatycznej i gospodarczej.

Systematyczne nasilanie się zjawisk zmian klimatu wymusza coraz bardziej ambitne cele i wymagające działania, które z kolei determinuje potrzebę tworzenia bardziej szczegółowych i spójnych regulacji prawnych. Wraz ze zwiększaniem poziomu ambicji na szczeblu unijnym w zakresie redukcji emisji, prawodawca unijny coraz częściej posługuje się rozporządzeniami, które stają się bezpośrednio i w całości częścią krajowych porządków prawnych. Najważniejszym z perspektywy określania i wykonania wkładu(ów) UE w osiąganie celów Porozumienia paryskiego jest przyjęte w ramach pakietu „Czysta energia dla wszystkich Europejczyków” rozporządzenie 2018/1999^[27]. Określa ono mechanizm zarządzania zintegrowanymi politykami klimatycznymi poszczególnych państw członkowskich,

²⁵ Specjalny Raport dostępny na <https://www.ipcc.ch/sr15/>.

²⁶ COM/2019/640 final.

²⁷ Dz. Urz. UE L 328 z dnia 21.12.2018 r., s. 1.

które razem mają składać się na wkład UE w osiągnięcie celów Porozumienia paryskiego. Aby podążać ścieżką wytyczoną w Europejskim Zielonym Ładzie, w 2021 r. przyjęte zostało rozporządzenie 2021/1119 („Europejskie prawo o klimacie”)^[28]. W ten sposób nadano prawnie wiążący charakter unijnemu celowi polegającemu na osiągnięciu neutralności klimatycznej do 2050 r. i podniesiono poziom redukcji emisji gazów cieplarnianych do 2030 r. o co najmniej 55% w porównaniu z poziomami z 1990 r. „Europejskie prawo o klimacie” wydaje się ustanawiać fundament (ramy) unijnego prawa ochrony klimatu. Akt ten określa m.in. cele i zasady redukcji emisji gazów cieplarnianych. Aby osiągnąć wspomniane wartości docelowe, Komisja przedstawiła ambitny pakiet legislacyjny *Fit for 55*. Wiele propozycji ujętych w tym pakiecie przybrało formę rozporządzeń^[29]. Działania państw członkowskich mające swoje umocowanie w rozporządzeniach pozwalają na bardziej zintegrowane podejście odnośnie różnych polityk i sektorów gospodarki państw członkowskich. Takie zintegrowane działania mogą bardziej ograniczyć tzw. zjawisko ucieczki emisji w wymiarze między państwami członkowskimi oraz między różnymi politykami i sektorami gospodarki danego państwa. Wydaje się, że początkowy proces harmonizacji, jakiemu ulegały krajowe porządki prawne w zakresie ochrony klimatu, coraz częściej przyjmuje wymiar unifikacji krajowych porządków prawnych.

3 | Horyzontalny wymiar rozwoju unijnego prawa ochrony klimatu

Unijne prawo ochrony klimatu wyrasta z prawa (celów) ochrony środowiska^[30]. Taki wniosek można wywodzić z faktu, że początkowe akty prawa unijnego w tym zakresie były przyjmowane jako środki służące ochronie

²⁸ Dz. Urz. UE L 243 z 9.7.2021, s. 1. 1.

²⁹ COM(2021) 554 wersja ostateczna/2; COM(2021) 555 final; COM(2021) 556 final; COM(2021) 559 final; COM(2021) 561 final; COM(2021) 568 final; COM/2021/564 final; COM/2021/556 final; COM/2021/562 final; COM/2021/568 final; COM/2021/805 final; COM/2021/804 final.

³⁰ Janina Ciechanowicz-McLean, *Prawo ochrony i zarządzania środowiskiem* (Warszawa: Difin, 2015), 43.

środowiska, na podstawie obecnego art. 192 ust. 1 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE)^[31]. Co więcej, zwalczanie zmian klimatu zostało wyraźnie uznane w treści art. 191 ust. 1 TFUE za problem ochrony środowiska. Wydaje się, że wyraźne wyartykułowanie „zwalczania zmian klimatu” w art. 191 ust. 1 TFUE znalazło swój wyraz w tym, że od początku rozwój unijnego prawa skoncentrowany został na rozbudowie norm prawnych dotyczących działań zmierzających do redukcji emisji (a nie do adaptacji do zmian klimatu). Prawo unijne posługuje się zwrotem „zwalczać” zmiany klimatu w znaczeniu powzięcie działań, aby zredukować albo przeciwdziałać czemuś niepożądanemu. Chcąc przeciwdziałać zmianom klimatu należy objąć przedmiotem regulacji przyczynę antropogenicznych zmian klimatu (tj. wzrost koncentracji gazów cieplarnianych w atmosferze). W strefie szczególnego zainteresowania UE od początku stały się zatem normy prawa zmierzające w sposób bezpośredni lub pośredni (tj. poprzez zwiększenie poziomu wykorzystania energii z OZE oraz efektywności energetycznej) do redukcji emisji gazów cieplarnianych. Normy te ulegały systematycznemu zaostrzaniu. Wraz z wyznaczaniem coraz wyższych poziomów redukcji emisji, obszar prawa ochrony klimatu zaczął poszerzać się również o regulacje związane ze zwiększaniem pochłaniania emisji gazów cieplarnianych. Rozporządzenie 2018/841^[32] włączyło do ram polityki klimatyczno-energetycznej do roku 2030 zobowiązania państw członkowskich w zakresie osiągnięcia równowagi między emisjami gazów cieplarnianych a ich pochłanianiem związanym z działalnością dotyczącą użytkowania gruntów i leśnictwa.

Unijne prawo ochrony klimatu od początku swojego rozwoju nie miało charakteru samoistnego w takim znaczeniu, że normy te przenikały i działały w ramach innych obszarów prawa (regulujących funkcjonowanie różnych sektorów gospodarki). Wydaje się, że sektorowość (interdyscyplinarność) tego prawa może mieć swoje źródła w treści art. 11 TFUE. Przepis ten nakłada wymóg wzięcia pod uwagę (integrowania) ochrony środowiska przy ustalaniu wszelkich polityk i działań UE. Należy w pełni zgodzić się z twierdzeniami przedstawicieli doktryny wskazującymi, że postanowienia art. 11 TFUE odnoszą się wyłącznie do polityk unijnych, a nie do

³¹ Tom Howes, „The EU’s New Renewable Energy Directive (2009/28/EC)”, [w:] *The New Climate Policies of the European Union: Internal Legislation and Climate Diplomacy*, red. Sebastian Oberthür, Marc Pallemmaerts (Bruksela: VUBPRESS Brussels University Press, 2010), 122.

³² Dz. Urz. UE L 156 z dnia 19.6.2018 r., s. 1.

aktów prawa^[33]. Co więcej, wymóg ujęty w treści art. 11 TFUE kierowany jest do organów unijnych, a nie do organów krajowych. Jednak zwrócić trzeba uwagę na to, że prawo stanowi instrument wdrażania polityk, które powinny spełniać kryterium integralności środowiskowej. Można zatem stwierdzić, że wymóg integracji środowiskowej wpływa pośrednio (przez dokumenty polityczne) na sektorowość unijnego prawa ochrony klimatu, a przez akty unijnego prawa wtórnego na sektorowość prawa krajowego w tym zakresie. Chociaż dokumenty polityczne nie są prawem powszechnie wiążącym, ich postanowienia wyznaczają zakres aktów prawa i wpływają na ich kształt.

Unijne normy prawa ochrony klimatu zostały skierowane głównie do sektorów gospodarki emitujących najwyższe poziomy gazów cieplarnianych, a w związku z tym najbardziej przyczyniających się do zmian klimatu. Za takie sektory uznawane są energetyka, transport, budownictwo, przemysł, użytkowanie ziemi^[34]. Przy czym, ze względu na pierwotnie wyłącznie gospodarczy charakter i cele polityk UE i integracji europejskiej, a także strategiczny wpływ sektora energetycznego na funkcjonowanie innych sektorów gospodarki, szczególna uwaga została poświęcona na rozbudowę regulacji odnoszących się do sektora energetycznego (głównie sektora energii elektrycznej), a także sektorów energochłonnych. Unijne prawo ochrony klimatu w dobie „Pakietu klimatyczno-energetycznego do 2020 r.” cechowało połączenie celów ochrony klimatu (redukcji emisji gazów cieplarnianych) z celami transformacji gospodarczej w kierunku gospodarki niskoemisyjnej i celami bezpieczeństwa dostaw energii.

W konsekwencji unijna polityka klimatyczna zaczęła mieć istotny wpływ na przekształcenie polityk gospodarczych UE i jej państw członkowskich. Unijne normy prawa ochrony klimatu zaczęły przenikać i istotnie zmieniać poszczególne obszary prawa gospodarczego państw członkowskich. W wyniku przenikania norm prawa ochrony klimatu do regulacji normujących funkcjonowanie sektorów gospodarki dochodziło do tworzenia obszarów wspólnej regulacji. Takie połączenie celów środowiskowych i gospodarczych wymagało zintegrowanego podejścia do tworzenia

³³ Marjan Peeters, Thomas Schomerus, „Sustainable Development and the Law”, [w:] *Sustainability science. An Introduction*, red. Harald Heinrichs, Pim Martens, Gerd Michelsen, Arnim Wiek (Dordrecht: Springer, 2016), 115; Maria Kenig-Witkowska, „The Concept of Sustainable Development in the European Union Policy and Law” *Journal of Comparative Urban Law and Policy*, nr 1 (2017): 63-64.

³⁴ Art. 4 ust. 1 li. c Konwencji klimatycznej i art. 10 pkt b lit (i) Protokół Kioto.

prawa ochrony klimatu^[35]. Takie normy prawne powinny bowiem służyć realizacji jednocześnie celów środowiskowych i gospodarczych oraz być zgodne z zasadami wypracowanymi w ramach różnych obszarów prawa (m.in. prawa konkurencji). Rozbudowa norm prawa ochrony klimatu powodowała oddziaływanie tych norm z normami np. prawa pomocy państwa. Prowadziło to do problemów prawnych polegających na konieczności godzenia zapewnienia ochrony klimatu (w tym wsparcia dla przedsięwzięć sprzyjających tej ochronie) oraz konkurencji i konkurencyjności (w tym zasad udzielania pomocy państwa). Wskazać (przykładowo) można na kwestię bezpłatnych uprawnień do emisji dla instalacji objętych systemem EU ETS^[36], mechanizm dostosowywania cen na granicach z uwzględnieniem emisji CO₂, pomocy państwa na projekty dotyczące wychwytywania i składowania CO₂ oraz dotyczące energii odnawialnej i efektywności energetycznej^[37].

Skutki zmian klimatu w ostatnim dziesięcioleciu stały się coraz bardziej odczuwalne i uciążliwe dla społeczności międzynarodowej. Przybierają one postać coraz częstszych i bardziej skrajnych zjawisk atmosferycznych (upały, opady, susze itd.). Stają się przyczyną powstania nowych problemów natury społeczno-gospodarczej oraz politycznej, np. zjawisko tzw. uchodźstwa klimatycznego^[38]. Skutki zmian klimatu obejmują coraz to nowe obszary życia społeczno-gospodarczego człowieka oraz środowiska. Skutkuje to tym, że coraz szersza grupa dziedzin nauki podejmuje tą problematykę, a w konsekwencji w bardzo szybkim tempie mnożą się też regulacje prawa tworzone na szczeblu unijnym. Kolejne zaostżenia celów polityki klimatycznej UE spowodowało poszerzenie wymagań w zakresie redukcji emisji skierowanych do sektorów objętych już regulacjami klimatycznymi. Początkowo regulacje unijne były kierowane głównie do sektora energii elektrycznej, następnie również do sektora paliw i gazu.

³⁵ Florian Stangl, „EU Climate Policy”, [w:] *Essential Eu Climate Law*, red. Edwin Woerdman, Martha Roggenkamp, Marijn Holwerda (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015), 27.

³⁶ Marcin Stoczkiewicz, „The Emission Trading Scheme in Polish Law. Selected Problems Related to the Scope of Derogation from General Rule for Auctioning in Poland” *Yearbook of Antitrust and Regulatory Studies*, nr 4 (2011): 95-96.

³⁷ Marcin Stoczkiewicz, „Environmental aspects of State aid for energy investment projects”, [w:] *EU Environmental and Planning Law Aspects of Large-Scale Projects*, red. Bernard Vanheusden, Lorenzo Squintani (Cambridge-Antwerp-Portland: Intersentia Ltd., 2016), 12.

³⁸ Zbigniew W. Kundzewicz, „Zmiany klimatu, ich przyczyny i skutki - możliwości przeciwdziałania i adaptacji” *Studia BAS*, nr 1 (2012): 11.

Regulacje prawa ochrony klimatu zaczęły też przenikać do kolejnych sektorów życia gospodarczego i społecznego. Rozszerzeniu na kolejne obszary gospodarki i życia społecznego ulegają też regulacje normujące obowiązek zwiększenia poziomu efektywności energetycznej oraz wykorzystania OZE. Planowane zwiększenie celu redukcji emisji gazów cieplarnianych w UE do 2030 r. wpłynie na zdecydowaną większość sektorów gospodarki UE, a osiągnięcie neutralności klimatycznej do 2050 r. oddziaływać będzie na praktycznie wszystkie sektory gospodarki i życia społecznego. W treści wniosku zawartego w pakiecie *Fit for 55* proponuje się kolejne poszerzenie zakresu systemu EU ETS (o gospodarkę morską, transport drogowy i budynki)^[39]. Poszerzaniu ulegną też regulacje zmierzające do redukcji emisji skierowane do tzw. sektorów non-ETS, nie tylko w zakresie poziomu celów redukcyjnych, ale też środków (obowiązków) mających umożliwić osiągnięcie tych celów^[40]. Wyższe cele redukcyjne dla tzw. sektorów non-ETS stawiają wyzwanie dla krajowego prawodawcy w zakresie tworzenia należyście zintegrowanego miksu instrumentów służących ich osiągnięciu^[41]. Przedstawiony został wniosek zaostřejający wymagania odnośnie sektora użytkowania gruntów i leśnictwa^[42]. W ramach pakietu *Fit for 55* proponuje się też podniesienie ogólnounijnego celu w zakresie udziału energii z OZE w ogólnym koszyku energetycznym, z celami cząstkowymi sektorowymi, w tym dla budynków, ogrzewania i chłodzenia, przemysłu^[43] oraz określenie ambitniejszych wiążących unijnych celów w zakresie efektywności energetycznej w odniesieniu do zużycia energii końcowej i pierwotnej oraz orientacyjnych krajowych wkładów w osiągnięcie celów w zakresie efektywności energetycznej^[44]. W grudniu 2021 r. przedłożony został wniosek odnoszący się do zmiany dyrektywy w sprawie charakterystyki energetycznej budynków^[45], gdzie m.in. proponuje się zwiększenie tempa i gruntowności renowacji budynków istniejących

³⁹ COM(2021) 551, 552, 567 i 571, COM(2021) 563.

⁴⁰ COM(2021) 556.

⁴¹ Marjan Peeters, Natassa Athanasiadou, „The Continued Effort Sharing Approach in EU Climate Law: Binding Targets, Challenging Enforcement?” *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, nr 2 (2022): 205.

⁴² COM(2021) 554.

⁴³ COM(2021) 557.

⁴⁴ COM(2021) 558.

⁴⁵ COM(2021) 802.

i wymóg bezemisyjności nowych budynków, a także wnioski odnoszące się do dekarbonizacja rynku gazu^[46].

4 | Rozwój refleksji naukowej przedstawicieli doktryny prawa

Początek refleksji naukowej przedstawicieli doktryny prawa nad problematyką ochrony klimatu wiązany jest z Konwencją klimatyczną. Pomimo podejmowanych analiz postanowień Konwencji klimatycznej^[47], a później Protokołu z Kioto, wydaje się, że do końca XX w. nie można mówić o rozwoju nauki prawa w obszarze ochrony klimatu. Rozwój ten był dopiero następstwem intensywnego wzrostu dorobku przedstawicieli innych nauk oraz narastania norm prawa ochrony klimatu.

Skutki zmian klimatu dotykały w coraz większym rozmiarze kolejne obszary życia społeczno-gospodarczego, co wywoływało intensyfikację debat naukowych, gospodarczych, społecznych i politycznych oraz wzrost zainteresowania przedstawicieli różnych nauk. Istotny wpływ na wzrost zainteresowania ochroną klimatu miało publikowanie przez Międzyrządowy zespół ds. zmian klimatu kolejnych raportów przedstawiających systematyczną ocenę stanu i tendencji w zakresie zmian klimatu. Publikowane były też analizy ekonomiczne przewidujące wysokie koszty w perspektywie długofalowej w przypadku braku odpowiedzi na antropogeniczne zmiany klimatu, w tym istotne ograniczenia odnośnie możliwości dalszego rozwoju gospodarczego^[48]. Coraz szersze dane, analizy publikowane przez przedstawicieli różnych nauk (głównie meteorologicznych, klimatycznych, ekonomicznych) skutkowały działaniami podejmowanymi przez ludzkość na rzecz przeciwdziałania zmian klimatu. Działania te, jak trafnie określiła to Anna Haładyj, „obrastały w coraz bardziej bogate instrumentarium prawne” powodując rozrastanie się też regulacji prawa dotyczącego zmian

⁴⁶ COM(2021) 805, COM(2021) 803 i 804.

⁴⁷ Daniel, Bodanksy, „The United Nations Framework Convention on Climate Change: A Commentary” *Yale Journal of International Law*, nr 18 (1993): 451-555.

⁴⁸ The Economics of Climate Change: The Stern Review final Report, 2006. https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20100407172811/https://www.hm-treasury.gov.uk/stern_review_report.htm.

klimatu^[49]. W odpowiedzi odnotowano nagromadzenie orzecznictwa, rozwój legislacji^[50]. Powyższe pobudzało zainteresowanie przedstawicieli nauk prawnych, a także powodowało wyodrębnianie się obszaru prawa ochrony klimatu jako odrębnego przedmiotu badań w świecie akademickim i w prawoznawstwie.

Jednym z pierwszych artykułów naukowych w literaturze prawniczej, który został poświęcony prawu ochrony klimatu jako odrębnej dyscyplinie badawczej był artykuł autorstwa Jacqueline Peel pt. *Climate Change Law: The Emergence of a New Legal Discipline* opublikowany w 2008 r. w czasopiśmie „Melbourne University Law Review” (nr 922, t. XXXII). Na powstanie nowej prawnej dyscypliny badawczej wskazała też Kati Kulovesi w artykule *Exploring the Landscape of Climate Law and Scholarship: Two Emerging Trends* opublikowanym w 2013 r.^[51] Autorka ta stwierdziła jednak, że z perspektywy naukowej (akademickiej) ta dyscyplina znajdowała się jeszcze w stadium początkowym. W polskiej literaturze prawniczej, na prawo ochrony klimatu jako odrębną dyscyplinę badawczą wskazała Janina Ciechanowicz-McLean w monografii *Prawo ochrony klimatu* opublikowanej w 2016 r. Zagadnieniom z zakresu prawa ochrony klimatu jako nowej dyscyplinie zostało poświęcone specjalne wydanie czasopisma *Climate law* z 2018 r.^[52], które zostało zatytułowane *Special Issue on Climate Law as a New Discipline*. W jednym z artykułów zawartym w tym czasopiśmie, Ronald B. Mitchell podkreślił, że prawo ochrony klimatu jest nowym, ale bardzo dynamicznie rozwijającym się obszarem badań prawnych^[53].

Ostatnią (ponad) dekadę należy uznać za czas istotnego rozwoju dorobku nauki prawa dotyczącej ochrony klimatu. W ciągu okresu, jakie upłynęły od nazwania prawa ochrony klimatu nowym, wyodrębnionym obszarem (dyscypliną) badań naukowych, nastąpił duży wzrost badań i w konsekwencji

⁴⁹ Anna Hałady, „Założenia nowego porozumienia klimatycznego i jego skutki dla krajowej polityki energetycznej”, [w:] *Współczesne wyzwania prawa energetycznego*, red. Małgorzata Ganczar, Michał Domagała, Artur Kuś (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2016), 200.

⁵⁰ Haładyj, „Założenia nowego porozumienia klimatycznego i jego skutki dla krajowej polityki energetycznej”, 200. Podobnie stwierdził Michael Faure, „Urgently Needed: Climate Lawyers” *Climate Law*, nr 3-4 (2018): 163.

⁵¹ Kati Kulovesi, „Exploring the Landscape of Climate Law and Scholarship: Two Emerging Trends”, [w:] *Climate Change and the Law*, red. Erkki J. Hollo, Kati Kulovesi, Michael Mehling (Dordrecht: Springer, 2013), 32.

⁵² *Climate Law*, red. Jutta Brunnée, Benoit Mayer, Alexander Zahar, nr 3-4 (2018).

⁵³ Ronald B. Mitchell, „Climate law Climate Law: Accomplishments and Areas for Growth” *Climate Law*, nr 8 (2018): 137.

wydanych publikacji naukowych. W ciągu tego czasu prawo ochrony klimatu rozwinęło się jako obszar badań naukowych, co można wnioskować z licznych monografii naukowych pod redakcją^[54] i autorskich^[55] poświęconych wyłącznie tej problematyce, artykułów naukowych w monografiach i czasopismach, specjalnych wydań czasopism^[56], a nawet odrębnych czasopism poświęconych wyłącznie aspektom prawnym ochrony klimatu^[57]. Choć dorobek ten został opublikowany głównie przez zagraniczne, angielskojęzyczne czasopisma i wydawnictwa, zauważalny jest też znaczny wzrost dorobku polskich przedstawicieli nauki prawa^[58].

Co więcej, utworzonych zostało kilka zagranicznych specjalistycznych ośrodków badawczych lub instytutów naukowych zajmujących się zagadnieniem zmian klimatu, w tym aspektami prawnymi ochrony klimatu^[59]. W ośrodkach akademickich powstały moduły lub programy studiów

⁵⁴ Np. *Climate Change and Law*, red. Chris Wold, David Hunte, Melissa Powers (New York: Lexis-Nexis, 2009); *Climate Change and the Law*, red. Erkki J. Hollo, Kati Kulovesi, Michael Mehling (Dordrecht-London: Springer, 2013); *The Oxford Handbook of International Climate Change Law*, red. Connamon Carlarne, Kevin R. Gray, Richard Tarasofsky (Oxford: Oxford University Press, 2016); *Criminological and Legal Consequences of Climate Change*, red. Stephen Farrall, Tawhida Ahmed, Duncan French (Oxford: Hart Publishing, 2012); *Climate Change Law*, t. I, red. Daniel A. Farber, Marjan Peeters (Cheltenham-Northampton: Edward Elgar, 2016); *Climate Change: Law and Policy*, red. Hari M. Osofsky, Lesley K. McAlister (New York: Wolters Kluwer Law & Business, 2012).

⁵⁵ Np. Daniel Bodansky, Jutta Brunnée, Lavanya Rajamani, *International Climate Change Law* (Oxford: Oxford University Press: 2017); Daniel A. Farber, Connamon P. Carlarne, *Climate Change Law* (St. Paul, Minnesota: West Academic Publishing, 2009); Richard G. Hildreth, David R. Hodas, Nicholas A. Robinson, James Gustave Speth, *Climate Change Law: Mitigation and Adaptation* (St. Paul, Minnesota: West Academic Publishing, 2009), Connamon Carlarne, *Climate Change Law and Policy. EU and US Approaches* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

⁵⁶ Np. *Law & Policy*, nr 4 (2008): 385-533 (numer specjalny: *Global Warming, Governance and the Law*)

⁵⁷ Np. *Climate Law, Carbon & Climate Law Review*.

⁵⁸ Np. Ciechanowicz-McLean, *Prawo ochrony klimatu*, Ciechanowicz-McLean, *Globalne prawo środowiska – zagadnienia podstawowe*; Pietraś, *Międzynarodowy reżim zmian klimatu*; Kępa, *Prawomiędzynarodowe aspekty zmian klimatycznych*; Marcin Stoczkiewicz, *Prawo ochrony klimatu w kontekście praw człowieka* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2021); Monika Adamczak-Retecka, *Odpowiedzialność odszkodowawcza za szkody klimatyczne z perspektywy prawa Unii Europejskiej* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017).

⁵⁹ Np. The Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/>; Climate Change Institute of Australian National University <http://climate.anu.edu.au/>.

związane ze zmianami klimatu, w tym aspektami prawnymi ochrony klimatu^[60]. Na forum międzynarodowym i krajowym odbywają się konferencje poświęcone w całości lub zawierające wyodrębniony moduł dyskusyjny poświęcony prawnym aspektom ochrony klimatu^[61].

5 | Podstawowe obszary badań naukowych w zakresie prawa ochrony klimatu

Obecnie polem badawczym w zakresie prawnych aspektów problemu zmian klimatu nie musi być już tylko materiał prawny oraz praktyka orzecznicza, ale także literatura prawnicza. Jak trafnie ujął to Ronald B. Mitchella, kompleksowe określenie kierunków badań prowadzonych przez doktrynę prawa nie jest możliwe, ponieważ nie jest możliwy całościowy przegląd tak rozbudowanej obecnie i nieustannie się rozrastającej literatury w tym obszarze^[62]. Możliwe jest jednak ogólne zarysowanie podstawowych kierunków (obszarów) prawa ochrony klimatu, które wzbudziły największe zainteresowanie wśród przedstawicieli doktryny. Pozwoli to na zidentyfikowanie zagadnień, które wymagają dalszej pogłębionej refleksji naukowej.

Wydaje się, że, po pierwsze, przedmiotem (obszarem) badań naukowych, który wzbudził najszerokie zainteresowanie przedstawicieli doktryny prawa w zakresie ochrony klimatu, była kwestia opisywania i wyjaśniania

⁶⁰ Np. Energy & Climate Change at Berkeley University of California. Zob. też Margaret Young, „Climate Change and Law: a Global Challenge for Legal Education” *University of Queensland Law Journal*, 40 (2021): 353.

⁶¹ Np. (I) panel pt. „Circular economy, climate change, water resource management and sustainable biodiversity” w ramach konferencji prawniczej pt. VII European Environmental Law Forum conference: Environmental Law for Transitions to Sustainability zorganizowanej przez Utrecht University oraz The Utrecht Centre for Water Oceans and Sustainability, Utrecht: 28-30 września 2019; (II) panel prawny „Wpływ zmian klimatu na prawo międzynarodowe i prawo Unii Europejskiej” w ramach interdyscyplinarnej konferencji pt. Zmiany klimatu a społeczeństwo, zorganizowanej przez Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego i Instytut Ochrony Środowiska – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa: 19-20 listopada 2019.

⁶² Mitchell, „Climate Law: Accomplishments and Areas for Growth”, 136.

aktów lub regulacji (początkowo) prawa międzynarodowego, zwłaszcza Konwencji klimatycznej i Protokołu z Kioto, a później również Porozumienia paryskiego^[63]. Istotna część badań skupiła się też na trudnościach, złożoności, dynamice, barierach procesu negocjacyjnego nad przyjęciem kolejnych dokumentów na szczeblu międzynarodowym (zwłaszcza ocena kolejnych konferencji Stron Konwencji klimatycznej i przyjmowanych dokumentów)^[64]. Wraz ze wzrostem liczby unijnych regulacji z zakresu ochrony klimatu, coraz częściej publikowane były (głównie przez przedstawicieli doktryny prawa pochodzących z państw członkowskich) opracowania w zakresie opisywania, wykładni, analizowania unijnych (regulacji) aktów prawa. Od przyjęcia „Pakietu klimatyczno-energetycznego z 2009 r.” dominować zaczęły publikacje w przedmiocie problemów państw członkowskich w zakresie wdrażania aktów zawartych w tym pakiecie. W literaturze przedmiotu wskazuje się jednak na deficyt kompleksowych opracowań odnośnie wdrażania unijnego prawa ochrony klimatu do krajowych reżimów prawa^[65], a także deficyt badań w zakresie porównywania różnych reżimów krajowego wdrażających te unijne regulacje, aby czerpać z doświadczeń innych państw członkowskich^[66].

Drugim z kierunków (obszarów) jest kwestia (opisywania, analizowania) wybranych instrumentów prawa ochrony klimatu. Niewątpliwie

⁶³ Np. artykuły zawarte w *Climate Law*, nr 1-2 (2016). <https://brill.com/view/journals/clla/6/1-2/clla.6.issue-1-2.xml?language=en>; artykuły zawarte w *Carbon & Climate Law Review*, nr 1 (2016): Ralph Bodle, Lena Donat, Matthias Duwe „The Paris Agreement: Rebooting Climate Cooperation”. <https://www.jstor.org/stable/140158553>; Kępa, *Prawnomiędzynarodowe aspekty zmian klimatycznych*; Ciechanowicz-McLean, *Prawo ochrony klimatu* (rozdział V); Maria Kenig-Witkowska, „Porozumienie Paryskie w sprawie zmian klimatu – refleksje ze stanowiska prawa międzynarodowego”, [w:] *Ubi Ius, Ibi Remedium. Księga dedykowana pamięci Profesora Jana Kolasy* red. Bartłomiej Krzan (Warszawa: C.H. Beck, 2016), 229-238; Vilja Johansson, „Just Transition as an Evolving Concept in International Climate Law” *Journal of Environmental Law*, 35(2023): 229-249.

⁶⁴ Np. Pietraś, *Międzynarodowy reżim zmian klimatu*, (rozdział III); Anna Olecka, „Ochrona klimatu w działaniach międzynarodowych”, [w:] Halina Lorenc, Anna Olecka *Klimat: Wybrane zagadnienia* (Warszawa: IMiGW, 2004); Francesco Sindico, „The UNFCCC: Legal Scholarship in Four Key Zreas”, [w:] *Climate Change Law*, t. I, 219 i cytowani tam autorzy.

⁶⁵ Chociaż zob. artykuły zawarte w *Climate Law in EU Member States: Towards National Legislation for Climate Protection*, red. Marjan Peeters, Mark Stallworthy, Javier de Cendra de Larragán (Cheltenham-Northampton: Edward Elgar, 2012).

⁶⁶ Michael Mehling, „The Comparative Law of Climate Change: A Research Agenda” *The Review of European, Comparative & International Environmental Law – Special Issue: Comparative environmental law*, nr 3 (2015): 347.

(z punktu widzenia państwa członkowskiego) w literaturze przedmiotu wręcz wyodrębnił się (pod)obszar badawczy określany jako „prawo mitygacji”^[67]. W zakresie tego (pod)obszaru największe zainteresowanie skupione zostało na instrumentach rynkowych, zwłaszcza systemie EU ETS. Do końca XX w. instrumenty rynkowe, w tym system EU ETS stanowiły wyłączną domenę zainteresowania przedstawicieli nauk ekonomicznych. Uregulowanie systemu EU ETS w prawie unijnym oraz wydawanie coraz liczniejszych orzeczeń sądowych związanych w trudnościami państw członkowskich z wdrażaniem tego instrumentu (zwłaszcza konieczność utrzymania efektywności ekonomicznej i środowiskowej przez ten instrument w kontekście zmieniających się warunków społeczno-gospodarczych) spowodowało rozrost literatury prawniczej w tym zakresie^[68]. Podniesione zostały nawet obawy, że tak duża uwaga skupiona na systemie EU ETS powoduje ryzyko „przeoczenia” innych istotnych instrumentów ochrony klimatu^[69]. Z czasem coraz większe zainteresowanie wzbudził też instrument promowania OZE, zwłaszcza regulacje dotyczące biopaliw, systemu wsparcia oraz upraszczania procedur w procesie realizacji inwestycji OZE^[70]. Zdecydowanie mniejsza uwaga (wydaje się) była poświęcana instrumentowi promowania efektywności i oszczędności energii. Chociaż największy deficyt można

⁶⁷ Daniel A. Farber, Marjan Peeters, „The Emergence of Global Climate Law”, [w:] *Climate Change Law*, t. I, 689.

⁶⁸ Np. Marjan Peters, „Greenhouse gas emission trading in the EU”, [w:] *Climate Change Law*, t. I, 377-387; Kamila Sobieraj, „Reforma unijnego systemu uprawnień do emisji” *Roczniki Nauk Prawnych*, nr 1 (2017): 113-130; Stoczkiewicz, „The Emission Trading Scheme in Polish Law. Selected Problems Related to the Scope of Derogation from the General Rule for Auctioning in Poland”, 95-113; Nicolas Van Aken, „The ‘Emissions Trading Scheme’ Case Law: Some New Paths for a Better European Environmental Protection?”, [w:] *Climate Change and European Emission Trading. Lessons for Theory and Practice*, red. Michael Faure, Marjan Peeters (Cheltenham-Northampton: Edward Elgar Publishing, 2008), 89.

⁶⁹ Farber, Peeters, „The emergence of global climate law”, [w:] *Climate Change Law*, 689.

⁷⁰ Np. artykuły zawarte w *Renewable Energy Law in the EU: Legal Perspectives on Bottom up-approaches*, red. Marjan Peeters, Thomas Schomerus (Cheltenham-Northampton: Edward Elgar Publishing, 2014); artykuły zawarte w *Climate Law*, nr 3-4 (2016); Mariusz Szyrski, *Rola samorządu terytorialnego w rozwoju odnawialnych źródeł energii (OZE). Analiza administracyjnoprawna* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2017); Kamila Sobieraj, „Aksjologia prawa ochrony klimatu w kontekście lokalizacji inwestycji w zakresie elektrowni wiatrowych” *Krytyka Prawa: Niezależne Studia nad Prawem*, 15(2023): 101-118.

wskazać w zakresie opracowań, których przedmiotem byłby problem oddziaływania (współdziałania) pomiędzy tymi instrumentami.

Wydaje się, że stagnacja rozwoju prawa międzynarodowego i systematyczne zaostrzanie się (coraz silniejsze oddziaływanie) unijnych wymagań względem państw członkowskich w zakresie redukcji emisji powodowały coraz większe ryzyko nasilania się tzw. zjawiska ucieczki emisji, a tym samym ograniczania wysiłków państw członkowskich i efektywności norm unijnych w zakresie redukcji emisji. Państwa członkowskie miały coraz większe trudności z wdrażaniem coraz bardziej ambitnych unijnych norm prawnych. Ewolucji zaczęły ulegać kierunki badań prowadzonych przez przedstawicieli nauki prawa. Prowadzone badania mają coraz częściej charakter coraz bardziej złożony, „problematyczny” (poszukiwanie rozwiązań dla tych problemów). Coraz częściej publikowane są opracowania zmierzające do ograniczenia „barier” prowadzących do tzw. zjawiska ucieczki emisji, które osłabia efektywność unijnych norm ochrony klimatu w wymiarze globalnym. W tym kontekście trzecim z kierunków (obszarów), który wzbudził zainteresowanie przedstawicieli doktryny prawa są analizy w zakresie zasad prawa ochrony środowiska mogących mieć zastosowanie do prawa ochrony klimatu^[71], w tym zasady „zanieczyszczający płaci”^[72], (re)interpretacji zasady wspólnej, ale zróżnicowanej odpowiedzialności^[73]. Ponadto są to analizy dotyczące (re)interpretacji zasad (poszerzenia) stosowania odpowiedzialności odszkodowawczej za

⁷¹ Np. Nicolas de Sadeleer, „The precautionary principle and climate change”, [w:] *Climate Change Law*, t. I, 20-31; Ciechanowicz-McLean, *Prawo ochrony klimatu*, rozdział 4; Marjan Peeters, „Environmental Principles in International Climate Change Law”, [w:] *Principles of Environmental Law*, t. VI, red. Ludwig Kramer, Emanuela Orlando (Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2018), 509-524; Expert Group on Climate Obligations of Enterprises, *Principles on Climate Obligations of Enterprises* (The Hague: Eleven International Publishing, 2018). <https://climateprinciplesforenterprises.files.wordpress.com/2017/12/enterprisesprincipleswebpdf.pdf>.

⁷² Np. Eckard Reh binder, „Climate damages and the ‘Polluter Pays’ Principle”, [w:] *Climate Change Litigation. A Handbook*, red. Wolfgang Kahl, Marck-Philippe Weller (München: Verlag C.H. Beck oHG, 2021), 45-61.

⁷³ Np. Robert Kibugi, „Common but Differentiated Responsibilities in a North-South Context: Assessment of the Evolving Practice under Climate Change Treaties”, [w:] *Principles of Environmental Law*, t. VI, red. Ludwig Kramer i Emanuela Orlando (Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2018), 613-626.

„szkody klimatyczne”^[74] oraz praw człowieka^[75]. Co więcej, z czasem, gdy regulacje prawa ochrony klimatu tworzone na szczeblu unijnym w coraz szybszym tempie mnożyły się i coraz silniej zaczęły przenikać do innych obszarów prawa (regulujących funkcjonowanie różnych sektorów gospodarki), wydaje się, że wyodrębniać zaczyna się też czwarty obszar badań obejmujący opracowania naukowe dotyczące relacji pomiędzy normami prawa ochrony klimatu a normami innych obszarów prawa. Przedstawiciele nauk prawnych coraz częściej podejmują problematykę dotyczącą oddziaływania i konieczności współdziałania norm prawa ochrony klimatu zwłaszcza z regulacjami prawa energetycznego^[76] i prawa ochrony konkurencji (w tym zasad stworzonych przez Światową Organizację Handlu)^[77].

Z perspektywy dalszego efektywnego rozwoju unijnego prawa ochrony klimatu (zwłaszcza nieograniczania jego efektywności w zakresie redukcji emisji poprzez tzw. zjawisko ucieczki emisji) wskazać można na istotne wyzwanie, jakie stoi przed przedstawicielami doktryny i praktykami prawa w wymiarze wertykalnym. Jest to poszukiwanie bardziej efektywnych środków zmierzających do rozciągnięcia, w sposób bezpośredni lub pośredni, ambitnych obowiązków związanych z ochroną klimatu na inne państwa niż państwa członkowskie. Ważne jest szersze zastosowanie mechanizmów ograniczających tzw. zjawisko ucieczki emisji polegające na realokacji przemysłu do krajów o najniższych standardach klimatycznych. Po pierwsze, dalszego badania wymaga zasada wspólnej, ale zróżnicowanej odpowiedzialności, zwłaszcza związana z tą zasadą metodologia liczenia emisji gazów cieplarnianych. Przyjęcie metodologii liczenia wielkości tych emisji w danym państwie w oparciu o całkowity proces produkcji lub usług będący przyczyną emisji (zamiast konkurencyjnej metodologii opierającej się o proces całkowitej konsumpcji produktów i usług) stanowi podstawową

⁷⁴ Adamczak-Retecka, *Odpowiedzialność odszkodowawcza za szkody klimatyczne z perspektywy prawa Unii Europejskiej*; *Research Handbook on Climate Change Law and Loss & Damage*, red. Meinhard Doelle, Sara L. Seck (Cheltenham-Northampton: Edward Elgar, 2021).

⁷⁵ Stoczkiewicz, *Prawo ochrony klimatu w kontekście praw człowieka*.

⁷⁶ Np. Justin Gundlach, Michael B. Gerrard, „Climate change and Energy Transition Policy”, [w:] *The Oxford Handbook of Comparative Environment Law*, red. Emma Lees, Jorge E. Viñuales (Oxford, Oxford University Press, 2019), 531-577.

⁷⁷ Np. Kai Kulvesi, „Climate Change and Trade: At the Intersection of Two International Legal Regimes”, [w:] *Climate Change and the Law*, red. Erkki J. Hollo, Kati Kulovesi, Michael Mehling (Dordrecht: Springer, 2013), 419-445; *Research Handbook on Climate Change and Trade Law*, red. Panagiotis Delimatsis (Cheltenham, Northampton, 2016).

przyczynę zjawiska zewnętrznej ucieczki emisji gazów cieplarnianych, co stanowi barierę dla dokonywania dodatkowych redukcji emisji^[78]. Po drugie, wskazać trzeba na konieczność kontynuowania badań w zakresie zasady prewencji i przezorności w kontekście analizowania instytucji odpowiedzialności i odszkodowania za szkody klimatyczne. Ważne są opracowania naukowe, w których próbuje się dowieść możliwość wykorzystania zasady prewencji i przezorności do wykazania w postępowaniu przed sądem odpowiedzialności za szkody klimatyczne w związku z niepodjęciem przez państwo wystarczających działań na rzecz przeciwdziałania zmian klimatu. Badana szerzej też powinna być zasada sprawiedliwej transformacji^[79]. Po trzecie, ważne jest takie kształtowanie kierunków interpretacji i stosowania norm prawa ochrony klimatu, zwłaszcza na forum międzynarodowych i regionalnych sądów i trybunałów, aby wykazywać w sposób wyraźny związek pomiędzy zaniechaniem działań na rzecz przeciwdziałania zmian klimatu a naruszaniem praw człowieka. Ułatwić to może pociągnięcie do odpowiedzialności państw niepodjęających wystarczających działań na rzecz redukcji emisji gazów cieplarnianych. Coraz częstsze i bardziej ekstremalne zjawiska pogodowe będące przejawem zmian klimatu (m.in. susze, pustynnienie łądów, fale upałów, pożary, intensywność opadów, powodzie, huragany, tropikalne cyklony) stanowią bezpośrednie zagrożenie dla życia i zdrowia ludzkiego, ale też dla innych praw człowieka, m.in. prawa do rozwoju^[80]. Istnieje bezpośredni związek pomiędzy zmianami klimatu a możliwością pełnego korzystania z praw człowieka. Po czwarte, ważne jest takie kształtowanie kierunków interpretacji i stosowania zasad prawa ochrony konkurencji oraz szukanie innych środków umożliwiających uzależnianie nawiązywania lub kontynuowania współpracy gospodarczej (handlowej) z UE od wdrażania określonych norm i standardów środowiskowych przez państwa współpracujące z państwami członkowskimi.

Natomiast najistotniejszym wyzwaniem, jakie wydaje się stać przed przedstawicielami doktryny prawa w wymiarze horyzontalnym, jest konieczność poszerzania badań o charakterze interdyscyplinarnym w obszarze zmian klimatu. Przy czym badania te powinny skupiać się na dwóch obszarach: badania interdyscyplinarne obejmujące nauki prawne i pozaprawne, a także badania interdyscyplinarne dotyczące związków

⁷⁸ Farber, Peeters, „The emergence of global climate law”, 700.

⁷⁹ Johansson, „Just Transition as an Evolving Concept in International Climate Law”, 229-249.

⁸⁰ Karski, „Istota prawa zmian klimatu – cel i klasyfikacja”, 445.

między prawem ochrony klimatu a innymi obszarami prawa. Ochrona klimatu przełamuje obowiązujące w większości państw podziały systemu prawa na prawo publiczne oraz prawo prywatne, a także podziały na gałęzie prawa i działy prawa. Co więcej, rosnąca ilość oraz rozproszenie przepisów z zakresu prawa ochrony klimatu jest czynnikiem utrudniającym ich integrację. Przenikanie norm prawa ochrony klimatu do regulacji normujących poszczególne sektory gospodarki powoduje również to, że sprawy klimatyczne w orzecznictwie sądowym są porozsiewane po różnego rodzaju sprawach. W praktyce sądowej trudno jest jednoznacznie zidentyfikować sprawy sądowe, które dotyczą zmian klimatu. Często może być tak, że cel prawa ochrony klimatu będzie gdzieś „w tle” i trzeba będzie ten cel wyinterpretować^[81].

Zdaniem Issachar Rosen-Zvi analizowanie regulacji z zakresu prawa ochrony klimatu powinno odbywać się ponad tradycyjnym podziałem systemu prawa na prawo publiczne i prywatne oraz na prawo międzynarodowe, regionalne i krajowe^[82]. Podobnie Marjan Peeters stwierdziła, że analizując instrumenty prawa ochrony klimatu nie można się tylko ograniczyć do analizy poszczególnych przepisów regulujących poszczególne instrumenty, ale też trzeba analizować ich wzajemne powiązania, oddziaływania, konflikty^[83]. Naukowcy lub praktycy prawa zajmujący się problemem zmian klimatu powinni mieć podstawową wiedzę dotyczącą specyfiki samego problemu zmian klimatu oraz ugruntowaną wiedzę odnośnie istoty i fundamentów, na których funkcjonują normy prawa ochrony klimatu^[84]. Zdaniem Marjan Peetes oraz Daniela Farber prawnicy „klimatyczni” posiadają też trudne zadanie opanowania różnych dyscyplin prawa, w tym m.in. publicznego prawa międzynarodowego, prawa

⁸¹ Np. czy sprawą z zakresu ochrony klimatu jest sprawa odwołania wniesionego w przedmiocie wydania lub odmowy wydania pozwolenia na działanie elektrowni węglowej.

⁸² Issachar Rosen-Zvi, „Climate Change Governance: Mapping the Terrain”, *Carbon & Climate Law Review*, volume 5, no. 2 (2011), 234.

⁸³ Marjan Peeters, „Instrument mix or mess? The administrative complexity of the EU legislative package for climate change” w *EU environmental legislation: legal perspectives on regulatory strategies*, red. Marjan Peeters and Rosa Uylenburg (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2014), 174.

⁸⁴ Young, „Climate Change and Law: a Global Challenge for Legal Education”, 358-362; Tobias Arnoldussen, „Connecting Laws to Climates: A Timely Challenge for Reflexive Lawyers” *Tilburg Law Review*, nr 28(2023): 39.

administracyjnego, prawa deliktowego, prawa ubezpieczeń, prawa w zakresie użytkowania gruntów rolnych i leśnych^[85].

6 | Uwagi końcowe

Regulacje prawa ochrony klimatu tworzone na szczeblu międzynarodowym nie uległy istotnym zmianom. W ciągu 30-lat, jakie upłynęły od przyjęcia Konwencji klimatycznej w zakresie wielu aspektów, nie osiągnięto porozumienia, a zobowiązania wciąż mają charakter ramowy. Widoczny jest natomiast intensywny rozwój unijnych norm prawnych w zakresie ochrony klimatu. Rozbudowa tych norm prawnych spowodowała intensywny rozwój badań naukowych. Rozwój ten doprowadził do uznania prawa ochrony klimatu za odrębny obszar badań naukowych w świecie akademickim i w prawoznawstwie. Analiza materiału normatywnego wydaje się potwierdzać, że coraz silniejsze oddziaływanie unijnego prawa ochrony klimatu w wymiarze wertykalnym (względem prawa krajowego) i horyzontalnym (względem innych obszarów prawa) wpływały na kierunki (obszary) badań podejmowanych przez przedstawicieli doktryny prawa. Są to zwłaszcza:

- a. opisywanie, wykładnia, analizowanie (regulacji) aktów prawa,
- b. „prawo mitygacji”, w tym instrumenty rynkowe służące ograniczeniu redukcji emisji gazów cieplarnianych (głównie system EU ETS),
- c. zastosowanie zasad prawa ochrony środowiska do prawa ochrony klimatu,
- d. oddziaływanie norm prawa ochrony klimatu z regulacjami prawa energetycznego i prawa ochrony konkurencji.

Co więcej, coraz silniejsze oddziaływanie unijnego prawa ochrony klimatu stawia przed przedstawicielami doktryny prawa wyzwania badawcze istotne ze względu na potrzebę zapewnienia efektywności unijnego prawa ochrony klimatu oraz dalszego rozwoju („dojrzewania”) nauki prawa w tym zakresie. W tym celu potrzebne są pogłębione badania dotyczące istoty działania prawa ochrony klimatu.

⁸⁵ Farber, Peeters, „The emergence of global climate law”, 688.

W wymiarze wertykalnym, unijne prawo ochrony klimatu od początku rozwijało się w ścisłym powiązaniu z międzynarodową polityką i prawem ochrony klimatu. Chociaż unijny prawodawca szybko zaczął stawiać bardziej ambitne cele klimatyczne przed państwami członkowskimi, nie oznaczało to jednak odejścia od wyznaczonych przez Konwencję klimatyczną ram prawa ochrony klimatu i obszarów zobowiązań doprecyzowanych w treści Protokołu z Kioto, a obecnie Porozumienia paryskiego. Te obszary zobowiązań, wyznaczają ramy dla rozwoju unijnego prawa ochrony klimatu. Potwierdza to konieczność istnienia silnego powiązania pomiędzy różnymi szczeblami tworzenia norm prawa ochrony klimatu. Stagnacja prawa międzynarodowego w zakresie nakładania wiążących ambitnych celów redukcji emisji oraz postępujący proces zmian klimatu powoduje większe wyzwanie dla regionalnych systemów prawa w zakresie mobilizowania państw do ambitnych działań na rzecz klimatu. Prawo unijne obecnie nie tylko coraz intensywniej wpływa na kształt krajowych procesów legislacyjnych poprzez coraz szerszy zakres norm prawa unijnego (dyrektyw), które krajowym prawodawcą jest zobowiązany wdrożyć. Unijne prawo coraz częściej przenika do prawa krajowego i obowiązuje w całości i w sposób bezpośredni w krajowym porządku prawnym poprzez coraz częstsze stosowanie unijnych rozporządzeń. Z perspektywy dalszego efektywnego rozwoju unijnego prawa ochrony klimatu (zwłaszcza nieograniczania jego efektywności w zakresie redukcji emisji poprzez tzw. zjawisko ucieczki emisji), wskazać można na istotne wyzwanie, jakie stoi przed przedstawicielami doktryny i praktykami prawa w wymiarze wertykalnym. Jest to poszukiwanie bardziej efektywnych środków zmierzających do rozciągania, w sposób bezpośredni lub pośredni, ambitnych obowiązków związanych z ochroną klimatu na inne państwa niż państwa członkowskie, m.in. poprzez „(re)interpretację” zasady wspólnej, ale zróżnicowanej odpowiedzialności, zasady prewencji i przezorności w kontekście instytucji odpowiedzialności odszkodowawczej za „szkody klimatyczne”, zasad prawa ochrony konkurencji, szersze „wykorzystanie” praw człowieka.

W strefie szczególnego zainteresowania UE od początku stały się normy prawa zmierzające w sposób bezpośredni lub pośredni (tj. poprzez zwiększenie poziomu wykorzystania energii z OZE oraz efektywności energetycznej) do redukcji emisji gazów cieplarnianych. Normy te ulegały systematycznemu zaostrzaniu. Wraz z wyznaczaniem coraz wyższych poziomów redukcji emisji, obszar prawa ochrony klimatu zaczął poszerzać się również o regulacje związane ze zwiększaniem pochłaniania emisji

gazów cieplarnianych. Unijne normy prawa ochrony klimatu od początku swojego rozwoju przenikały i działały w ramach innych obszarów prawa (regulujących funkcjonowanie różnych sektorów gospodarki). Unijne normy zostały skierowane głównie do sektorów gospodarki emitujących najwyższe poziomy gazów cieplarnianych. Początkowo szczególna uwaga została poświęcona na rozbudowę regulacji odnoszących się do sektora energetycznego, a także sektorów energochłonnych. Z czasem unijne normy z zakresu ochrony klimatu coraz intensywniej zaczęły przenikać do coraz to nowych obszarów prawa i przekształć te obszary prawa tak, aby odpowiadały postępującemu procesowi zmian klimatu. Realizacja celu neutralności klimatycznej będzie oznaczać potrzebę włączenia w proces ochrony klimatu praktycznie wszystkich obszarów gospodarki i życia społecznego. Interdyscyplinarności prawa ochrony klimatu stawia istotne wyzwanie dla przedstawicieli doktryny i praktyków prawa w zakresie zapewnienia efektywnego wdrażania unijnych regulacji do krajowych porządków prawnych. Interdyscyplinarność prawa ochrony klimatu wymusza potrzebę prowadzenia badań o charakterze interdyscyplinarnym. Nauka i praktyka prawa na obecnym poziomie rozwoju prawa ochrony klimatu nie może być rozwijana w odizolowaniu. Stanowi wyzwanie dla przedstawicieli nauki prawa do tworzenie mechanizmów, które będą wpływały na integralność współdziałania „stykających” się norm tworzonych na różnych poziomach systemu prawa lub obszarach prawa. Ważne jest, aby normy tworzone na jednym poziomie lub obszarze wpływały na wzmocnienie (synergia) a nie osłabienie (konflikt) realizacji celów prawa ochrony klimatu przez normy tworzone na innym poziomie lub obszarze. Z tego powodu koniecznością (a nie zaleceniem) jest ściśle współdziałanie naukowców i praktyków prawa z różnych dziedzin nauki poprzez tworzenie zespołów interdyscyplinarnych na obszarze ochrony klimatu.

Bibliografia

- Adamczak-Retecka Monika, *Odpowiedzialność odszkodowawcza za szkody klimatyczne z perspektywy prawa Unii Europejskiej*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017.
- Arnoldussen Tobias, „Connecting Laws to Climates: A Timely Challenge for Reflexive Lawyers” *Tilburg Law Review*, 1 (2023): 38-44.

- Bodansky Daniel, „The United Nations Framework Convention on Climate Change: A Commentary” *Yale Journal of International Law*, nr 18 (1993): 451-555.
- Bodansky Daniel, Jutta Brunnée, Lavanya Rajamani. *International Climate Change Law*. Oxford: Oxford University Press: 2017.
- Carlarne Cinammon, *Climate Change Law and Policy. EU and US Approaches*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Ciechanowicz-McLean Janina, *Globalne prawo środowiska – zagadnienia podstawowe*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2021.
- Ciechanowicz-McLean Janina, *Prawo ochrony i zarządzania środowiskiem*. Warszawa: Difin, 2015.
- Ciechanowicz-McLean Janina, *Prawo ochrony klimatu*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2016.
- Farber Daniel A., Cinnamon P. Carlarne, *Climate Change Law*. St. Paul, Minnesota: West Academic Publishing, 2009.
- Farber Daniel A., Marjan Peeters, „The Emergence of Global Climate Law”, [w:] *Climate Change Law*, t. I, red. Daniel A. Farber, Marjan Peeters. 687-702. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar, 2016.
- Faure Michael, „Urgently Needed: Climate Lawyers” *Climate Law*, nr 3-4 (2018): 161-171.
- Foerster Anita, Bleby Alice, Kallies Anne, Church Jonathan, „Paris at the Sub-National Scale? An Exploration of the Role and Potential of Framework Climate Change Law” *Melbourne University Law Review*, 45 (2022): 1045-1092.
- Gundlach Justin, Michael B. Gerrard, „Climate change and Energy Transition Policy”, [w:] *The Oxford Handbook of Comparative Environment Law*, red. Emma Lees, Jorge E. Viñuales. 531-577. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Hałady Anna, „Założenia nowego porozumienia klimatycznego i jego skutki dla krajowej polityki energetycznej”, [w:] *Współczesne wyzwania prawa energetycznego*, red. Małgorzata Ganczar, Michał Domagała, Artur Kuś. 199-214. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2016.
- Hildreth Richard G., David R. Hodas, Nicholas A. Robinson, James Gustave Speth, *Climate change law: Mitigation and Adaptation*. St. Paul, Minnesota: West Academic Publishing, 2009.
- Howes Tom, „The EU’s New Renewable Energy Directive (2009/28/EC)”, [w:] *The New Climate Policies of the European Union: Internal Legislation and Climate Diplomacy*, red. Sebastian Oberthür, Marc Pallemmaerts. 117-146. Brussels: VUBPRESS Brussels University Press, 2010.
- Johansson Vilja, „Just Transition as an Evolving Concept in International Climate Law” *Journal of Environmental Law*, 35(2023): 229-249.

- Karski Leszek, „Istota prawa zmian klimatu – cel i klasyfikacja”, [w:] *Zmiany klimatu a społeczeństwo*, red. Leszek Karski, Irena Grochowska. 433-445. Warszawa: C.H. Beck, 2010.
- Karski Leszek, „Przyczyny powstania ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu” *Prawo i Środowisko*, nr 1 (2007): 37-46.
- Kenig-Witkowska Maria, „Porozumienie Paryskie w sprawie zmian klimatu – refleksje ze stanowiska prawa międzynarodowego”, [w:] *Ubi Ius, Ibi Remedium. Księga dedykowana pamięci Profesora Jana Kolasy*. red. Bartłomiej Krzan. 229-238. Warszawa: C.H. Beck, 2016.
- Kenig-Witkowska Maria, „The Concept of Sustainable Development in the European Union Policy and Law” *Journal of Comparative Urban Law and Policy*, nr 1 (2017): 63-80.
- Kęпка Katarzyna, *Prawnomiędzynarodowe aspekty zmian klimatycznych*. Warszawa: BEL Studio sp. z oo., 2013.
- Kibugi Robert, „Common but Differentiated Responsibilities in a North-South Context: Assessment of the Evolving Practice under Climate Change Treaties” [w:] *Principles of Environmental Law*, t. VI, red. Ludwig Kramer, Emanuela Orlando. 613-626, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2018.
- Kuhelj Alenka, „EU Climate Change Policies and Actions” *Review of Comparative Law*, nr 16 (2011): 51-72.
- Kulovesi Kati, „Exploring the Landscape of Climate Law and Scholarship: Two Emerging Trends”, [w:] *Climate Change and the Law*, red. Erkki J. Hollo, Kati Kulovesi, Michael Mehling. 31-62, Dordrecht: Springer, 2013.
- Kulvesi Kai, „Climate Change and Trade: At the Intersection of Two International Legal Regimes”, [w:] *Climate Change and the Law*, red. Erkki J. Hollo, Kati Kulovesi, Michael Mehling. 419-445. Dordrecht: Springer, 2013.
- Kundzewicz Zbigniew W., „Zmiany klimatu, ich przyczyny i skutki – możliwości przeciwdziałania i adaptacji” *Studia BAS*, nr 1 (2012): 9-30.
- Lorenc Halina, Anna Olecka. *Klimat: Wybrane zagadnienia*. Warszawa: IMiGW, 2004.
- Mehling Michael, „The Comparative Law of Climate Change: A Research Agenda” *The Review of European, Comparative & International Environmental Law*, nr 3 (2015), 341-352.
- Mitchell Ronald B., „Climate Law Climate Law: Accomplishments and Areas for Growth” *Climate Law*, nr 8 (2018), 135-150.
- Oberthür Sebastian, Marc Pallemmaerts, „The EU’s Internal and External Climate Policies: an Historical Overview”, [w:] *The New Climate Policies of the European Union: Internal Legislation and Climate Diplomacy*, red. Sebastian Oberthür, Marc Pallemmaerts. 27-63. Brussels: VUBPRESS Brussels University Press, 2010.

- Peeters Marjan, „Environmental Principles in International Climate Change Law”, [w:] *Principles of Environmental Law*, t. VI, red. Ludwig Kramer, Emanuela Orlando. 509-524. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2018.
- Peeters Marjan, „Instrument Mix or Mess? The Administrative Complexity of the EU Legislative Package for Climate Change”, [w:] *EU Environmental Legislation: Legal Perspectives on Regulatory Strategies*, red. Marjan Peeters, Rosa Uylenburg. 173-192. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2014.
- Peeters Marjan, Natassa Athanasiadou, „The Continued Effort Sharing Approach in EU Climate Law: Binding Targets, Challenging Enforcement?” *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, nr 2 (2022): 201-211.
- Peeters Marjan, Thomas Schomerus, „Sustainable Development and the Law”, [w:] *Sustainability science. An Introduction*, red. Harald Heinrichs, Pim Martens, Gerd Michelsen, Arnim Wiek. 109-118, Dordrecht: Springer, 2016.
- Peters Marjan, „Greenhouse Gas Emission Trading in the EU”, [w:] *Climate Change Law*, t. I, red. Daniel A. Farber, Marjan Peeters. 377-387. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar, 2016.
- Pietraś Marek, *Międzynarodowy reżim zmian klimatu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011.
- Rehbinder Eckard, „Climate Damages and the ‘Polluter Pays’ Principle”, [w:] *Climate Change Litigation. A Handbook*, red. Wolfgang Kahl, Marck-Philippe Weller. 45-61. München: Verlag C.H.Beck oHG, 2021.
- Research Handbook on Climate Change and Trade Law*, red. Panagiotis Delimatsis. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar, 2016.
- Research Handbook on Climate Change Law and Loss & Damage*, red. Doelle Meinhard, Sara L. Seck. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar, 2021.
- Rosen-Zvi Issachar, „Climate Change Governance: Mapping the Terrain” *Carbon & Climate Law Review*, nr 2 (2011): 234-243.
- Sadeleer Nicolas, „The Precautionary Principle and Climate Change”, [w:] *Climate Change Law*, v. I, red. Daniel A. Farber, Marjan Peeters. 20-31. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar, 2016.
- Sindico Francesco, „The UNFCCC: Legal Scholarship in Four Key Areas”, [w:] *Climate Change Law*, t. I, red. Daniel A. Farber, Marjan Peeters. 217-226. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar, 2016.
- Sobieraj Kamila, „Aksjologia prawa ochrony klimatu w kontekście lokalizacji inwestycji w zakresie elektrowni wiatrowych” *Krytyka Prawa: Niezależne Studia nad Prawem*, 15 (2023): 101-118.
- Sobieraj Kamila, „Reforma unijnego system handle uprawnień do emisji” *Roczniki Nauk Prawnych*, nr 1 (2017): 113-130.

- Stangl Florian, „EU Climate Policy”, [w:] *Essential EU Climate Law*, red. Edwin Woerdman, Martha Roggenkamp, Marijn Holwerda. 10-42. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015.
- Stoczkiewicz Marcin, „Environmental Aspects of State aid for Energy Investment Projects”, [w:] *EU Environmental and Planning Law Aspects of Large-Scale Projects*, red. Bernard Vanheusden, Lorenzo Squintani. 11-26, Cambridge-Antwerp-Portland: Intersentia Ltd., 2016.
- Stoczkiewicz Marcin, „The Climate Policy of the European Union from the Framework Convention to the Paris Agreement” *Journal for European Environmental and Planning Law*, nr 15 (2018): 42-68.
- Stoczkiewicz Marcin, „The Emission Trading Scheme in Polish Law. Selected Problems Related to the Scope of Derogation from General Rule for Auctioning in Poland” *Yearbook of Antitrust and Regulatory Studies*, nr 4 (2011): 95-113.
- Stoczkiewicz Marcin, *Prawo ochrony klimatu w kontekście praw człowieka*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2021.
- Szafrański Adam, *Prawo energetyczne. Wartości i instrumenty ich realizacji*. Warszawa: C.H. Beck, 2014.
- Szyjko Cezary T., „Polskie prawo energetyczne wobec polityki klimatycznej Unii Europejskiej”, [w:] *Prawo i gospodarka UE, Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych*, red. Cezary T. Szyjko. 83-94. Warszawa: Europejskie Centrum Analiz Geopolitycznych, 2013.
- Szyrski Mariusz, *Rola samorządu terytorialnego w rozwoju odnawialnych źródeł energii (OZE). Analiza administracyjnoprawna*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2017.
- Van Aken Nicolas, „The ‘Emissions Trading Scheme’ Case Law: Some New Paths for a Better European Environmental Protection?”, [w:] *Climate Change and European Emission Trading. Lessons for Theory and Practice*, red. Michael Faure, Marjan Petters. 88-127. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar Publishing, 2008.
- Young Margaret, „Climate Change and Law: A Global Challenge for Legal Education”, *University of Queensland Law Journal*, nr 40 (2021): 351-370.

